

Alexander és Margarete Mitscherlich

A gyászolásra képtelenül*

A közösségi viselkedés alapjai

MINDENBEN A FÜHRER VOLT A BŰNÖS

Az egyéni neurózisok kezelése során főleg azoknak az infantilis emlékezeti hiányoknak a megszüntetésével van dolgunk, amelyek a később internalizált tekintélyszemélyekkel kapcsolatos ösztönös és ambivalencián alapuló konfliktusokat fedik el, tehát a gyermekkortól magunkkal hurcolt és nem tudatosává vált konfliktusokból adódó szorongás, bűntudat és szégyen feloldásával. Ennek a szorongásnak, bűntudatnak és szégyennek az elkerülésére vagy legalábbis csökkentésére vetik be az olyan lelki elhárító mechanizmusokat, mint az elfojtás, a projekció és egyebek.

A veszteség miatti bűntudat, szégyen és gyász elhárítása esetében, amely át- és átszövi a háború utáni németországi közösséget, ugyanerről az infantilis önvédelemről van szó, de nem az infantilis bűntudat emlékeiről, hanem a lehető legnagyobb bűnről. Gyermeki elhárítási technikák alkalmazása olyan megghiúsult hódító háborúk és megsemmisítőprogramok következményeire, melyek ennek a közösségnek lelkes részvétele nélkül meg sem kezdődhettek volna meg, különösen pedig nem folytatódhattak volna az utolsó utáni pillanatig, egyszerűen ijesztő. A múlt feletti uralom megszerzésére folytatott ilyesfajta próbálkozások groteszknek tűnnek a kívülálló számára. Ez a végiggondolatlan, gyerekes viselkedés kívülálló megfigyelőnek a nacionalista német megnyilvánulások iránti túlérzékenysége ellenére fenn tartja a félelmet a meglepetésektől és attól, hogy még egyszer hivatalos német politikává válik az egyéni felelősséget kioltó engedelmesség.

A bűntudat elhárításának eszközei közé tartozik az a gyakran megfigyelhető felfogás, mely szerint a diktatúra természeti katasztrófaként, az egyéni sorsoktól függetlenül jön létre és söpör át a fejünk fölött. Ez a kijelentés alaposabban megvizsgálva pontatlannak és csak félig igaznak minősül. Nyilván nagyon

nehéz feltárni az összefüggéseket az egyéni viselkedési módok, a megfigyelhető reakciók és egy diktátor politikai sikerei között. Ebben a védtelen átlagember manipulációján kívül jelentős szerepet játszanak a kölcsönös függőségek is. Ennek a problematikának a vizsgálatát érdemes nem a katasztrófa idején, hanem a nép és a diktátor békés egyetértésének napjaiban kezdeni. Nagyon is egyetértettünk egy olyan vezetéssel, amely a jellegzetes német ideálokat összekapcsolta az öntudatunkkal: lehetőséget láttunk benne értéktudatunk egyenruhás demonstrálására. A „pártok civakodása” miatt csalódott honfitársak előtt hirtelen világosan tagolt hierarchiák sokasága tűnt fel. Engedelmességünket megfelelő módon próbára tették és az a csaknem határtalan akarat, amellyel meg akartunk felelni a Führer reményeinek, nem ismert korlátokat. Ha ez a Führer, tegyük fel, beérte volna kisebb hódításokkal és a zsidóüldözésben is csak a gyalázatosságnak addig a határáig ment volna el, ameddig azt a többi keresztény állam jelentős csoportjai még eltűrtek volna, az Ezeréves Birodalom vége még ma sem lenne belátható távolságban. A parlamenti demokrácia megszüntetése a munkapiac felélélnkítésével egy időben nem robbantott volna ki német forradalmat. Az embermegsemmisítés nagy műgonddal irányított apparátusa a valóságnak egy olyan darabja, amely nem mutat szakadékot a pontosság, megbízhatóság, egy feladat tökéletes végrehajtására való törekvés és ezeknek az erényeknek sajátos alkalmazása között egy „nyilván tartási adatokkal körülhatárolt személyi kör” megsemmisítésére. Az a szörnyűség, hogy a világ nyilvánossága előtt hat millió embert öltek meg, nem példa nélküli a történelemben. A konkvisztádorok halálhozó hódító hadjáratai az inkák és mexikói indiánok ellen, a néger rabszolgákkal folytatott kereskedelem, az imperialista kolonizáció rémtettei megtanítottak bennünket arra, hogy a hatalom eszközei nagyon egyenlőtlenül vannak elosztva, a győztes szemében a legyőzött elveszíti emberi mivoltát, egy olyan kisebbség, amelyre minden rosszat és veszeltyt kivetítenek, szabad prédává lesz. A kiszolgáltatott áldozatává válik a fékezetlen gyilkolási vágyának. Lelki-

* Fejezet a *Múlt és Jövő* kiadónál a könyvhétre megjelenő műből.

ismeret-furdalás nem nagyon támad, mivel a destruktív agresszióknak ebben a kitöréseiben olyan valóságos érvekkel igazolják magukat, hogy az áldozat csak látszólag emberi, valójában sátáni lény. A zsidók ellen undort kelteni szándékozó náci propaganda folytatja ezt a manipulációt: a zsidókat „kártevőként” jelenítik meg. A diktátor számára csak az a feladat marad, hogy ennek a dehumanizálásnak a segítségével „kikapcsolja” a lelkiismeretet. Himmler ezt valósította meg egy SS-vezetőknek tartott beszédében. Biztosította őket a nemzet és az emberiség hátljáról azért, hogy magukra vállalták zsidók milliói kiirtásának szörnyű, de elengedhetetlen feladatának áldozatát: „A legtöbben közületek tudják, mit jelent az, ha száz hulla, ötszáz, vagy ezer hulla fekszik körülöttünk. Ezt elviselni úgy, hogy – az emberi gyengeség néhány kivételétől eltekintve – tisztességesek maradjunk, megkeményített bennünket. Ez a mi történelmünknek egy megíratlan és soha meg nem írandó dicsőséges lapja.”¹

Bár Adolf Hitler tevékenysége pontosan megragadható az egyéni felelősség szintjén, de nem követelt olyasmít, amelyet milliók ne tettek volna meg, mindez pedig fausti módon vezetett a szadizmusnak és a szentimentalizmusnak, az idegengyűlöletnek és a saját felsőbbrendűség istenítésének barbár fékevesztettségébe. A pszichikai történések szintjén itt agresszív ösztönkielés zajlott számtalan változatban védtelen tárgyak ellen. Ez a lelkiismeret kicserélésének a sikere. Az újat maga a Führer testesíti meg. Csak az ő bukása, nem pedig a régi lelkiismeret segíti elő a bűntudat megjelenését.

A feltétel nélküli kapituláció, a végtelenségig nevetségessé tett és démonizált ellenség bevonulása a megtorlástól való súlyos félelmeket idéz elő. Ez a reális szorongás szervezi újjá a lelkiismeretet. A háború végéig lelkiismereti köteleességek csak a Führerrel szemben álltak fenn. Az ő bukása ezen kívül annak az egyéni én-ideálnak a traumatikus elértéktelenedését hozta magával, amellyel az egyén nagy mértékben azonosult. Ha most a náci korszak előtti lelkiismeret lép újra hatályba – melynek hatalmát a győztes ellenfelek képviselik –, akkor új elhárító mechanizmusok szükségeltetnek, hogy a megtorlástól való félelemmel együtt ne lépjen fel a saját értéktelenség tudata. Mit tehet egy közösség, amely védtelenül ki van szolgáltatva annak a belátásnak, hogy a nevében hat millió embert kizárólag saját agresszív késztetése alapján öltek meg? Nem marad számára más út, mint szándékainak további tagadása, vagy a *depresszióba való menekülés*. Bebizonyosodott azonban, hogy olyan nemzetiszocialista funkcionáriusok, akik csak húsz évvel később kerültek letartóztatásba – mint Eichmann –, nem mutattak komoly pszichikai sérüléseket. Azonkívül nem mindenki állt közvetlen kapcsol-

latban a tömeggyilkossággal és így nem kellett feltétlenül bűnösnek megélnie magát; ennek megfelelően tagadással és ártalmatlanítással evickéltek ki a csávából. Depressziós reakciók, önvád, az elkövetett bűn súlya alatti összeroppanás jóval ritkábban fordultak elő.

A legfontosabb közösségileg gyakorolt elhárító mechanizmus a megszálló energiák visszavonása mindazokról a cselekményekről, amelyek közvetlen kapcsolatban vannak a Harmadik Birodalom iránti lelkesedéssel, a Führernek és tanainak idealizálásával és természetesen a konkrét bűncselekményekkel. A lelki elhárító mechanizmus segítségével az a nemzetiszocializmus tizenkét évének emlékei elhalványodnak és töredékessé válnak. Amikor a közelmúlt történelmét a maga kendőzetlen brutalitásában emlékeztünkbe idézik – például egy náci bűnös pere során –, folytatódik a félrenézés, az újságcikkek elolvasatlanul maradnak. Ha a múlt mégis életre kel, sohasem a saját történelem, a saját identitás részeként. A „nem érintettek” valószínűleg önmagukba nézve is úgy gondolkodnak. Ezért nem jön létre a szenvedésnek az a nyomása, amely a neurotikus pácienseket analitikus kezelés megkezdésére, és ezzel az elfojtott tartalmak feldolgozására ösztönzi.

A felejteni tudás, a saját múlttól való elidegenedés, a kollektív érintési tabuk létrehozásának gazdasági hozadéka nem elhanyagolható. Ha náci múltunk élő emlékeztetünk része lenne, „én”-ünknek nehezére esne – akkor is, ha az akkori eseményeket csak engedelmesen, fatalisztikusan vagy lelkesen viseltük el – ezt az együttműködést egyéni túlélésünk részévé tenni. Történelmünk eme szakaszával való, történelmi pontosságra törekvő szembenézés nagyon hamar azzal a felismeréssel járna, hogy vétlenül üldözöttek millióinak meggyilkolása nagyon sok bűnös döntésből és cselekedetből tevődik össze, és a felelősséget a legkevésbé sem lehet a magától értetődéssel, ahogy megszoktuk, az előjárókra, végső soron pedig magára a Führerre hárítani. Mindaz, ami történt, ami megtörténhetett, nem kizárólag valamiféle csodaszerű vezéri kvalitásoknak, hanem egyfajta „hihetetlen engedelmesség”-nek is a következménye. Azon sem lehet csodálkozni, hogy milyen keveset tudunk azokról a büntetésekről, amelyek a gyilkosságra szóló parancsok végre nem hajtóit sújtotta. Meg lehetett ezt tenni kellő bátorsággal, az egyén saját veszélyeztetése nélkül. Léteztek olyan, habár befolyás nélküli csoportok, amelyek képesek voltak a haza és a diktatúra között döntenek. A náci ideológiából kiinduló meggyőző erő tette a hatalmat olyan sikeressé, mert ez több értelemben is tudott a korábban kialakult én-ideálokhoz kapcsolódni, például az engedelmisségi parancson keresztül. Az én mértéktelen túlbecsülése és a másokkal szembeni toleranciahiány

csoportspecifikus előkészítése segített minden megfontolás félresöpprésében.

A katonai összeomlással a „német faj védelmére” tett intézkedések azzá váltak, amilyenek a náci téboly határain kívül mindig is tartották őket: bűncselekményekké. Az abszolutisztikus körülmények között kialakult karakterszerkezetnek egy jellegzetessége mutatkozik meg: a hatalom bukásával azok az ideálok is elveszítik érvényüket, amelyek lehetővé tették ennek a hatalomnak gátlástalan kihasználását. Ehhez szoktunk hozzá a hercegségek és a vallásháborúk idejéből. *Cuius regio eius religio*. Luther egyéni felelősség koncepciója által megerősödött a lelkiismeret szerepe az alattvalói tudat mellett. Ezzel egy olyan tudatállapot jött létre, amely nem tette már lehetővé a következmények nélküli meghátrálást az önértékelés szempontjából. Hitler hatalomra kerüléséig Németországban az alávetettség alapuló állam és a jogállam nagyjából-egészében nem került konfliktusba egymással. Azt tekintették bűncselekménynek, amit máshol is. Ezután viszont a rablás, a gyilkosság, a zsarolás, és esküszegés a szent célt szolgáló eszközzé vált. Hősies tetteknek számítottak. A végén mindezek a győztesek jogfelfogása szerint ismét a bűncselekmények szintjére estek vissza. Hogy ezekkel a győztesekkel ki lehessen egyezni, őket új urakként, különösen pedig mint egy új államforma létrehozóit el lehessen fogadni, a fasizmus előtti lelkiismeret visszahelyeződött régi szerepébe. A gigantikus öntúlértékelésre már nem volt ok és rajongó szemlélők sem. Bár a gazdasági fejlődés, a növekvő export vígasszal szolgál, egy álomból felébredtünk, a felsőbbrendű faj álmából, amelyet nem korlátozott a lelkiismeret, ha ez az „ideáljai”-nak az útjában állt. Ennek a helyreigazítása megtörtént ugyan kívülről; azokról az álmokról azonban, amelyek a valósághoz való felszínes alkalmazkodás mögött rejtőznek, nagyon is keveset tudunk.

Nagyon is emberi dolog, ha menekülni próbálunk a bűnre és a szegényre való emlékezéstől. A próbálkozás mindig az adott kultúrának megfelelő módon történik. A közmondás: „Más népek, más szokások” – érthető így is: „Más népek, más elhárító mechanizmusok”. A Hitlerből, és a nemzet elé állított követelményeiből áradó bűvöletnek nemcsak a szadizmus-hoz van köze, hanem a mazochizmus-hoz, az alávetettségi vágyhoz is, amely a szentséggyalázásnak a tudatosságtól távol álló vonzódásához kapcsolható (gondoljunk Luther stílusára, amikor a pápáról beszél). Mivel az engedelmesség szelleme nagyon erősen kötötte az embereket, még a gondolatban elkövetett engedetlenség is olyan elviselhetetlen büntudatot okozott, amelyet csak túlzásba vitt alávetettséggel lehetett ellensúlyozni. Melyik nép lenne hajlandó másként vezetésének egyre nyilvánvalóbban őrült céljait ilyen

türelemmel, az önmegsemmisítésig menő kitartással követni?

Az általános szabály szerint minél erősebbek egy ember agresszív készletései, lelkiismerete annál rigidebben és intoleránsabban alakul. A kikényszerített engedelmességi aktusokban érzelmeink ambivalenciája nem kerül felszínre és nem oldódik meg. Legfeljebb letagadják, hogy egy emberfeletti nagyságú, istenített tárgy szemben egyáltalán keletkezhetnek ambivalens érzelmek. Ez a lelki folyamatokban az ambivalencia elmélyüléséhez és a bálvány iránti nem tudatos gyűlölet fokozódásához vezet. Az ördögi kör lényege az, hogy ennek a tiltott – mivel a mindennapi életben roppant veszélyes – gyűlöletnek a tudatosodása az idealizálás megerősödéséhez és a bálvánnyal való még hevesebb azonosuláshoz vezet. Mivel ha azonosulok vele és minden erőmmel magam fölé emelem, akkor a belőle áradó elnyomást nem tehernek, hanem gyönyörnek érzem. Ily módon a bálvány, esetünkben a Führer, egészen kivételessé válik. Neki szolgálni öröm, történelmi érdem. A gyenge én, amely nem képes ellenállni ennek a kollektív tébolyoknak, elveszíti saját személyes tudatát.

A bálvány bukása után ez a gyenge én újra jelentkezik, és azt mondja, hogy egy emberfeletti hatalom hálójába került; éppolyan büntelen, mint a felnőttek nevelési hibáinak az áldozatává vált gyenge gyermek. Utólag bármennyire próbálták szépíteni, tény, hogy Hitler a városi és a vidéki német nyilvánosságának csekély kivétellel lehetővé tette, hogy higgyen infantilisan omnipotenciafantáziáinak. Az archaikus ösztönreprezentációk² azok, melyeknek kielégítését ígéretül kapták. A közös én-ideál által primér módon átélt védettségtől való megfosztottság élménye a lakosság legnagyobb része számára komoly szorongásokat hozott magával. Tanácstalanság és orientációvesztés lett úrrá rajtuk. A nem kompromittálódott tekintélyekhez való visszafordulással és a bukás által értéktelenné vált múlt-hoz fűződő érzelmek visszavonásával reagáltak.

Összefoglalva: a vezér elvesztése miatti gyászra való képtelenség a bűn, szegény és szorongás intenzív elhárításának a következménye; csak a korábbi erős libidínózus megszállásoknak a visszavonásával sikerülhet. A náci múlt elveszíti realitását, valóságát. A gyász indoka egyébként nem csak Adolf Hitlernek mint valóságos személynek a halála, hanem mindezekelőtt neki mint kollektív én-ideál megszemélyesítőjének a megszűnése. Olyan tárgy volt, amely támaszt nyújtott, amelyre át lehetett a felelősséget ruházni, ugyanakkor egy belső tárgy is volt. Ilyenként testesítette meg újra azt a mindenhatósági tudatot, amelyet korai gyermekkorunktól kezdve őrzünk magunkban; halála és a győztes által való elértéktelenítése egy nárcisztikus tárgy elvesztését is jelentette,

ez pedig az én elszegényedését és elértéktelenedését hozta magával.

Ezeknek a traumáknak az elkerülésére való törekvés a realitásvesztés legközvetlenebb kiváltója. Csak másodsorban következik a hitleri erőszak számtalan áldozata miatti gyász elhárítása, mely erőszakot mi olyan készségesen, az azonosulás miatt az ellenállásra olyannyira képtelenül osztottunk meg vele. Ha egyszer ezeknek a lelki folyamatoknak a rangsora világos, akkor válnak érthetővé azoknak a megértési nehézségeknek az okai, amelyek a világháború vége óta a németek és a világ többi része között uralkodnak. A győztes ellenfél megtapasztalta saját én-ideáljainak felértékelését, a németek pedig megsemmisítő lealacsonyítását. Az háborús ellenfelek elfogadhatták a realitást, meggyászolhatták a háború áldozatait a leértékelődés érzése nélkül; a németek mindenekelőtt saját értéktudatukban sebződtek meg, és a pszichikum legsürgősebb feladatává az én melankolikus elszegényedésének elhárítása vált. A mi ideológiai céljaink áldozatait meggyászolni erkölcsi kötelesség volt – ez az egész világ számára magától értetődőnek tűnt –, de emiatt a mi számunkra csak felületes lelki folyamat maradt. Azok a mechanizmusok, amelyekről most beszélünk, vészreakciók, amelyek nagyon közel esnek a túlélés biológiai védekezésének pszichológiai megfelelőihez, ha nem azonosak vele. Nincs értelme az összeomlás utáni efféle reakciók alapján bárkinek is szemrehányást tenni. Az a tény a problematikus, hogy – a náci korszak de-realizációjának következtében – később sem következett be a gyász munka azokért az *embertársainkért*, akiket tömegesen gyilkoltak meg a mi tetteink következtében is. Más szóval: történelmi példákra lehetett volna hivatkozni, ha a győztesek hasonlóért hasonlóval fizettek volna és németek millióit gyilkolták volna meg; másrészt viszont nem lehetett mást elvárni egy olyan közösségtől, amelynek őriült céljait leplezték és szörnyű gatzettei nyilvánosságra kerültek, hogy egy ilyen sok hatására saját magán kívül mással is törődjön.

Mára már az, hogy a lehető legsúlyosabb bűncselekménnyel nyilvánvalóan összefonódott határtalan önfelértékelés korszakát nem valóságosként éljük meg, nemcsak a büntetéstől való szorongás és a bűnösség elhárítására szolgál, hanem annak a belátásnak az elűzésére is, hogy az ember kiszolgáltatottá és értéktelenné vált, és le kell mondania a kielégülés primitív mechanizmusairól, az infantilis mindenhatósági fantáziák kieléséről. Valószínűleg nem tévedünk, ha a be nem mocskolható nemzeti méltóság és nagyság újra meg újra feltámadó kultuszát összekapcsoljuk nárcizmusunkkal, tehát önszerelmünk egy nagyon korai, gyermeki formájával.

A TÖMEGEK MELANKÓLIÁJÁNAK SIKERES ELHÁRÍTÁSA

Ahol bűnt követtek el, büntudatot várunk el és a jóvátétel szándékát. Ahol veszteség történt, gyász, ahol az ideál sérült, arcvesztés következett be, szegyenkezés a természetes következmény. A tagadási tevékenység egyenlő mértékben terjedt ki a bűn, a gyász és a szegyen okaira. A saját múltból való teljes visszahúzódnak az egyik előnye volt, hogy az egyén több szempontból is a jelennek és a feladatainak szentelhetette magát. Ezt jobbnak tartották, mint „a múltban való terméketlen vájkálást”. Ha fel is merült emlék, ez a saját bűnnek a másokéval való összehasonlításhoz vezetett. Némely szörnyűség elkerülhetetlen volt, mivel az ellenség rémtettei határozták meg a cselekvés törvényeit. Végül aztán teljesen eltűnik a saját kontóra elkövetett bűn.

A felelősség piramisán ez úgy képeződik le, hogy a „Führer” döntéseit külső politikai nyomás hatása alatt hozta. Ez parancsok egész sorát váltotta ki, amely alól senki sem vonhatta ki magát; egy mindent meghatározó kényszerhelyzet uralkodott, az önfelmentő gondolkodás így értékeli ezt visszatekintve. Miközben próbálnak megszabadulni a bűntől, keveset gondolnak az áldozatokra, mind a saját, akár az ellentétes oldal áldozataira. Ebből láthatóvá válik, milyen mértékű energiabefektetés szükséges a múltbeli – egyáltalán nem egyértelmű – kényszerhelyzetre való emlékezés elfojtásához. Csak a saját személyre elegendő érzelmek mozgósíthatók, együttérzésre nem futja belőlük. Ha felmerül egyáltalán egy sajnálatra méltó tárgy, az többnyire a saját személy.

A gyász lelki folyamatának elemzése során egy olyan lény elvesztése miatti fájdalommal szembesülünk, akivel a gyászoló mély érzelmi viszonyban állt. A meggyászolt tárggyal olyasmit veszünk el, ami környezetünk értékes része volt. Van azonban a gyásznak egy beteges módon felfokozott változata, a melankólia. Freud nagyon világosan különbséget tett a gyász és a melankólia között. A gyász során kifosztottnak érzem magam, de nem érzem magam saját értékemben lealacsonyítva. A melankolikus ember viszont éppen ezt a tapasztalatot éli meg. Vele „az önérték-ézésének rendkívüli csökkenése, az én nagyfokú elszegényedése”³ történik meg.

A „Führer” elvesztése németek milliói számára nem egy személy elvesztése volt (bármely nyomtalan volt is a bukása, és bármely hirtelen történt a tőle való elfordulás), személyéhez olyan azonosulások kötődtek, amelyek híveik életében központi szerepet tölthettek be. Ő ugyanis, ahogy már bizonyítottuk, a saját én-ideál megtestesítője volt. Egy ennyi libidinózus energiával megszállt tárgy esetében, akiben nem

kétkeltek, kétkelteni sem mertek, amikor a haza rommá vált, csakugyan okot adhat a melankóliára. Saját én-ideálunk nemcsak a reális támaszt veszítette el a katasztrófában, a „Führer”-t a győztesek herosztatoszi bűnözőként leplezték le. Megítélésének ezzel a teljes megfordulásával minden egyes ember én-je központi leértékelődést és elszegényedést tapasztal meg. Megteremtődött a melankolikus reakció alapja.

Ezen a ponton látunk lehetőséget munkahipotézisünk kifejtésére. A Német Szövetségi Köztársaság egészében nem esett melankóliába, azoknak a közössége, akik elveszítettek egy „ideális Führer”-t, a közös én-ideál megtestesítőjét, saját leértékelődésüket azáltal kerültek ki, hogy minden érzelmi kapcsolódást megszakítottak közvetlen múltjukkal. Az affektív megszállási energiák, az érdeklődés visszavonását nem döntésként, elhatározott aktusként kell felfognunk, hanem egy nem tudatosan lezajló folyamatként, amelyet a tudatos én csak kevéssé irányít. Az annak idején nagyon is lázba hozó történéseknek az emlékezetből való eltűnését mint egy reflektor kikapcsolásaként működtető önvédő mechanizmusokat kell elképzelnünk⁴. A harmadik birodalomban játszott saját szereptől való eltávolodással elkerülhetővé vált az önérték alig elviselhető elvesztése és a melankóliának ennek következtében való kitörése. Az én-védelmét szolgáló, napjainkig tartó óriási erőfeszítés következménye a korunk legégetőbb problémái iránt megnyilvánuló lelki mozdíthatatlanság, közömbösség. Ennek a szinte autisztikus viszonyulásnak a következtében állampolgáraink nagy részének, talán többségének nem sikerült mai demokratikus rendszerünkkel – a gazdasági rendszeren kívül – azonosulni.

Hogy még szemléletesebbé tegyük a gyászreakció és a melankólia közti különbséget: demokratikus alkotmányunk szellemében a szövetségi köztársaságban nem alakult ki egy élénk, változatos élet, mindig újra meg újra autoriter kormányzati rutincselekvésekkel és terméketlen alkalmazkodási módokkal találkozunk, válaszként pedig legfeljebb passzív gyűlölködéssel találkozunk, erre a gyász a megfelelő reakció; gyász, mivel az annyira remélt fejlődés számos kísérlet ellenére sem következett be. A Harmadik Birodalom bukása ezzel szemben egy olyan katasztrófa volt, amelyre a többség még egyre erősödő ellentmondásos érzelmei ellenére sem volt felkészülve. Mindenhatósági fantáziáik és képzelgéseik okán nem voltak képesek realista módon a jövőbe tekinteni. Azzal a ténnyel való szembenézés, hogy a hatalmas háborús erőfeszítések és az iszonyatos bűncselekmények egy groteszk módon nagyra növesztett nárcizmust szolgáltak csupán, az önértékelés tökéletes inflálódásához vezetett volna, ha csak már csírájában nem fojtották volna el ezt a veszélyt tagadási mechanizmus bevetésével.⁵

Ehhez hozzájárul a gyász és a melankólia között fennálló további különbség.⁶

Gyász akkor jön létre, amikor az elveszített tárgyat önmagáért szerettük, másként szólva: gyász csak akkor lehetséges, ha egy személyiség képes volt arra, hogy egy másik személyiségbe beleélje magát. Ez a másik lény az ő másságával gazdagított bennünket, ahogy például egy férfi és nő, különbözőségüket átélve gazdagítják egymást. A melankóliát kiváltó veszteség, mint Otto Rank rámutatott, nárcisztikus tárgyválasztásra utal. Az elvesztett tárgyat saját képemre és hasonlatosságomra választottam, valamint az ő készsége alapján, hogy beilleszkedjék fantáziámba. Ez a Führerre nagyon is érvényes; ő testesítette meg a hosszú ideig abszolutisztikus módon elnyomorított alattvalók nagyságról alkotott ideálját, maga pedig rávetítette a *saját* nagyságról alkotott ideálját arra a „fajra”, amelyet a német nép testesített meg. Ezért gondolhatta Adolf Hitler, hogy nem ő a felelős a katasztrófáért, hanem a német nép bizonyult órá méltatlanná; éppoly kevéssé váltotta be az ő nárcisztikus reményeit, mint amennyire neki sikerült a német átlagpolgárságból rekrutálódott híveinek, passzív várakozásuknak megfelelően, lehozni a hatalmi téboły csillagait az égről.

A múlt kollektív tagadásának⁷ a számlájára írandó, hogy a lakosság nagy tömegein mennyire kevéssé volt tapasztalható a melankólia vagy a gyász. Csak az az eltökéltség, amellyel nekikezdték a romok azonnali eltakarításának, és melyet a német alaposág jeleként értékeltek, mutat mániás jegyeket. Talán éppen e felől a mániás elhárítás felől érthető az, hogy milyen kevés érzelmi megnyilvánulás kísérté történelmünk legnagyobb büntényéről szóló híradásokat.

Pontosabban szólva három reakció mód segítette elő a bűn lenyűgöző súlyának figyelmen kívül hagyását. Mindenekelőtt egy feltűnő érzelmi ridegség, amellyel sokan fogadták a koncentrációs táborok hullahegyeit, a német csapatok hadifogságba kerülését, a zsidók, lengyelek, oroszok milliószámra való meggyilkolását, a közülnök kikerülő politikai ellenfelek megölését. A ridegség az érzelmi elfordulás jele; a múlt minden örömteli és szomorú átélt élményével együtt valószínűtlenné válik, álmokképként süllyed el. Ez a kvázi-sztoikus hozzáállás, a nemrég még annyira valóságos Harmadik Birodalom valószínűtlenné válása teszi lehetővé a második lépést, a győztesekkel való, megbántott büszkeség nélküli azonosulást. Ez az azonosulásváltás segít elkerülni a megütközés érzését, és előrevetíti a harmadik szakaszt, a mániákus meg nem történté tevését, az újjáépítésre irányuló hatalmas kollektív erőfeszítéseket.

Szemmel láthatólag könnyedén történik a libidinózus érdeklődés visszavonása mindattól, ami a Harmadik Birodalom valóságát alkotta, legyenek ezek tettek, szavak vagy fantáziák. Ennek a folyamatnak

a gyorsasága könnyedén elfedi azt, hogy mégiscsak a saját identitásunktól, gondosan ápoltságunktól szakadunk így el. Bár a lelki háztartás számára a libidinózus visszavonás nagy gazdasági nyereséggel jár, nem jelentéktelen az a gazdasági befektetés sem, amely a nárcisztikus értéképzeteknek ebben a visszavonásában rejlik. Az ember utólag arra kényszerül, hogy azon vélemények, beállítódások, ideálművelések, érzelmi vélemények tekintetében visszavonuljon, amelyekben addig „völkisch”⁸ kollektív módon biztosnak tekinthette magát. Aki nem gyakorlott a továbbgyűrűző motivációs hálók megfigyelésében, úgy gondolhatja, hogy az akkoriban sikeresen legyőzött gyász (vagy melankólia) reakciók, amelyek a „völkisch” ideálok egész sorára vonatkoztak, nem hagytak nyomot maguk után, az egész folyamat lezárult. Meghoztuk az áldozatot és elfelejtettük, az emberre új feladatok várnak. Ha így lenne, akkor a történelem „lezárt fejezetével” lenne dolgunk.

De a látszat csal, különben nem találták volna ki a „bűnbánó németek” fogalmát arra a nem kis csoportra, amely nem fogadja el azt az illúziót, hogy a bűntagadás által megszüntethető. A háború utáni korszak lezáródásának reménye, amelyet újra meg újra jeleznek vezető német politikusok, tévedésnek bizonyul, mert nem csak rajtunk múlik, mikor elég egy olyan múltból következtetéseket levonni, amely annyi ember életét és boldogságát semmisítette meg. Azok, akik a diktatúrát betegségként fogják fel, könnyen intenek búcsút a mögöttünk levő múltnak. De létezik a világ nyilvánossága, amely nem felejtette el a Harmadik Birodalomban történeteket és nem is hajlandó erre. Volt módunk megfigyelni, amint a Németországon kívülről jövő nyomás arra kényszerített bennünket, hogy náci bűnösök ellen jogi eljárásokat folytassunk le, meghosszabbítsuk az elévülési határidőket és rekonstruáljuk a tömeges bűncselekmények lefolyását. A saját korlátozott emlékezetünk és az akkori háborús ellenfeleink és áldozataink legkevésbé sem korlátozott emlékezetek közti különbség kényszerít bennünket arra, hogy folyamatos energiáfordítással fenntartsuk pszichikai elhárító pozícióinkat.

Ide tartoznak a figyelemben megmutatkozó különbségtételek. A német városokat ért bombatámadások évfordulóin a középületeken félárbócra engedik a zászlókat „a halottakra való megemlékezésül”. Ezek a megemlékezések hozzájárulhatnak egy új történelmi tudat megerősítéséhez, évről évre felvetődhet a kérdés, miért kellett ezeket az áldozatokat meghoznunk. De ez még mindig egy nagyon egyoldalú emlékezés marad, mivel mindezidáig nem került sor a drezdai vagy frankfurti bombázások áldozatai mellett hasonló emlékünnepeket rendezni a koncent-

rációs táborok, a Gestapo és az úgynevezett *sonderkommandók* holland, lengyel vagy orosz áldozatainak emlékére.

Az együttérzésnek ez a hiánya pszichológiailag kétszeresen is indokolható: bár a náci ideológiáját 1945 után egyértelműen elvetették, ez nem jelenti azt, hogy sikerült volna tőle belsőleg világosan elhatárolódni. Ehhez szükséges lett volna egy kritikai szembesülésre, például eme „világnézet” tébolyoszerű elemeinek vizsgálatára; erre azonban nem került sor. Így maradtak meg, reflektálatlan, naiv módon érintetlenül ennek a világszemléletnek az elemei. Ezek közül a legsúlyosabb következményekkel az érzelmi antikommunizmus jár. Ez egy hivatalos állampolgári magatartás, melyben összefonódnak a náciizmus és a nyugati kapitalizmus ideológiai elemei. A „kommunizmus” fogalom részletes valószínűségelemzésére nem került sor. Továbbra is használatos a saját agresszív ösztönkésztetésnek a kommunizmusra való projicálásának Adolf Hitler alatt propagandisztikusan is kiaknázott módja; ez egy olyan kondicionálás, amely mindmáig nem szűnt meg, mivel a világpolitikai fejlemények támogatják. A mi pszichikai háztartásunk szempontjából a zsidók és a bolsevik páriák közeli rokonoknak számítottak. Ami a bolseviket illeti, a Harmadik Birodalomban róluk kialakított kép az utóbbi két évtizedben alig módosult. A zsidókhoz való viszony bizonyos változáson ment keresztül. Mindenekelőtt velük szemben nem háborút vesztettünk, hanem a „végső megoldás”-hoz közeli mértékben csaknem elértük ennek a kisebbségnek a kiirtását. A lelkiismeret utólag annyiban mobilizálódott, hogy elhatárolódtak a megsemmisítésnek ettől az orgiájától. Az a tény is hozzájárult a korrekcióhoz, hogy a háború utáni Németországban alig maradt zsidó polgártársunk. Ez megnehezítette a rájuk kivetített tébolyult képzeteket (például az összeesküvés tekintetében); Izrael állam megalapításával pedig létrejött a zsidó létnek egy olyan új formája, amely lényegesen különbözik a nyugati iparosodott nemzetállamok zsidó asszimilációs életformájától.

A náci bűntettek áldozatainak sorsa iránti érzéketlenség másik oka az egész korszak derealizálása. Ez addig terjed, hogy a német emigránsok motívumainak megértésére sem történtek komoly erőfeszítések. Bár az ő emléküket tisztelet övezi, a csatamezők halottait és a háború vége felé felperzselt városokat a valószínűtlenség fátyla rejti el. A gyász természete, hogy idővel szétfoszlik és bár nem felejtjük el, de lassan hozzászokunk az elszenvedett veszteség elviseléséhez. A háborús halottak emlékét – ez a benyomás alakul ki – gyakran nem kegyeletből őrzik, hanem a bűn emlékének ébrentartása végett. Hasonló módon erősebb érzelmek kapcsolódnak német városok elkerülhető lerombolásához, melyet a szövetségesek

felelőtlensége vagy rombolási vágya okozott, mint ahhoz a féktelen fenyegetéshez, amellyel mi annak idején ellenségeink városait akartuk „kiradírozni”. A bűn aránytalan megítélése semmiképpen sem német sajátosság; minden bizonnyal általános emberi viselkedési forma, amelyet itt a kollektív múlttagadás elemzése során kell említenünk.

NÉMETBŐL FORDÍTOTTA
HUSZÁR ÁGNES

JEGYZETEK:

- 1 Walter Hofer (Hg.) *Der Nationalsozialismus, Dokumente 1935–1945*. [A nemzeti szocializmus. Dokumentumok 1933–1945] Frankfurt: Fischer Bücherei 172., 1957, 114.
- 2 Ösztönreprezentáció érzelmeket kell érteni, ösztönvezérelt libidinózus és agresszív cselekvéseknek a fantáziában való megjelenését. Ha az ösztönvágy maga archaikus, az önkielégítést szolgáló, az én által nem módosított módon jelentkezik, primér folyamatról beszélünk, amely eltér a másodlagos folyamattól, amelyben az ösztönkésztetések az én és a szociális partnerek részéről szocializáció, kultiváció és kritika alapján végbemenő módosításokat kénytelenek elszenvedni. Ezeknek az azonos én-ideál bevetésével történő egyesülése (ahogy Freud megmutatta a Tömegpszichológia és én-analízisben. Erős Ferenc (szerk.) *Tömegpszichológia. Tárvadalomlélektani írások*. (Fordította Szalai István) Cserépfalvi, 1995, 185-248.) archaikus reményeket erősít meg. A Führert én-ideálként interiorizálták, tették a self [Selbst] részévé. Ilyen módon felértékelődik a self (ahogy akkoriban

- Freud még fogalmazott: az én [das Ich]): „Ha az én a szerelmi tárgy vonásait felveszi, akkor úgyszólván önmagát kínálja fel az ősválminek szerelmi tárggyul és azt veszteségéért kárpótolni igyekszik, mondván: 'Lám, engem is szerethetsz, hisz a szerelmi tárgyhoz annyira hasonlítok.' Ilyen módon megy végbe, hogy „a tárgylibidó narcisztikus libidóvá változik”. Sigmund Freud, *Az ősválmí és az én*. (Fordította dr. Hollós István, dr. Dukes Géza) Pantheon, é. n., 37.
- 3 Sigmund Freud *Gyász és melankólia*. (Ford. Berényi Gábor) *Gyász és melankólia és más elméleti írások*. Budapest: Animula, 85.
  - 4 1945-ben a büntudat és a reális szorongás túlságosan nagy volt, hogy ezt a valóságtagadó védekező mechanizmust ellenőrizni és végső soron belátás és empátia segítségével korrigálni lehessen; a pszichikai terhelés állandósult, mivel erre a belátásra a későbbiekben sem került sor.
  - 5 Tagadásról és nem elfojtásról beszélünk. A tagadás egy olyan elhárító mechanizmus, amely a külső valóság zavaró észlelésére vonatkozik. A zavarón azt értjük, hogy az észlelés kedvetlenséget kelt. Az elfojtás a saját ösztönkésztetések kedvetlenséget keltő észlelésére irányul. A mindennapi nyelvhasználatban az elfojtás szót a zavaró tapasztalatok mindkét fajtájára alkalmazzák.
  - 6 Ennek leírása során szemléltetésként individuális viselkedési módokat is felhasználtunk, bár tisztában vagyunk azzal, hogy ezek csak korlátozott mértékben vehetők össze a közösségi reakciókkal.
  - 7 A valóság tagadása már a Harmadik Birodalomban elkezdődött, például a zsidók elhurcolásának, a sonderkommandók tevékenységével és a partizáncsoportok motivációjával kapcsolatban. A bűn észlelése megtörtént az ideológiai befolyásolás ellenére. Az elhárítás egyformán irányult a lelkiismerettől és a Führertől kiinduló büntetéstől való szorongás ellen.
  - 8 A *völkisch* szó, bár a *Volk* ('nép') főnév melléknévi származéka, magyarra nem fordítható le a *népi* vagy *népies* melléknévvel. A nemzetiszocialista szóhasználatban a német „faj”-hoz való tartozást, arra jellemzőt neveztek meg vele. (A fordító)

Haraszi György PANNÓNIA TÓL MAGYARORSZÁGIG

A magyarországi zsidóság
annotált kronológiája
az előidőktől napjainkig
**Hágár földjén: a kezdetektől az
ország három részre szakadásáig
(-1541)**

Ez a kötet (a történelmi előzmények bemutatása után) az első, a honfoglalás utáni első évszázadtól az 1541-ig terjedő időszakot foglalja magába, a Kárpát-medencében megtelepült kisszámú zsidóság annotált kronológiáját a középkori magyar állam bukásáig. A kiadvány egy kronológiasorozat első darabja. A teljes mű öt év alatt jelenik meg az alábbi felosztásban.

I. Hágár földjén: a kezdetektől az ország három részre szakadásáig (-1541).

II. Két világ határán: Buda elfoglalásától II. József „Rendszabály a zsidó népre vonatkozóan” című rendeletének kibocsátásáig (1541-1783).

III. A toleranciától az emancipációig: II. József rendeletétől az 1867: XVII. tc. (emancipációs törvény) szentesítéséig (1783-1867).

IV. A magyar zsidóság aranykora: az emancipációtól az első világháború végéig (1867-1918).

V. Ezüstkor és pusztulás: a történelmi Magyarország felbomlásától a második világháború végéig (1918-1945).

VI. A soá után: a háború utáni újrakezdéstől napjainkig (1945–2014).

Az első kötet egész időszakát meghatározza, hogy a zsidóság története magyar földön csupán része az egységes közép-európai zsidó történelemnek. Jellemzője a zsidó diaszpóra politikai és nyelvi határokon keresztülnyúló egysége, kultuszközösségi-népi kohéziója. Az első kötet az alábbi rendező elvek alapján tekinti át a magyar (illetve az akkor még pannóniai és magyarországi zsidóság történetének kezdeteit:

– Zsidók a római Pannóniában.

– Zsidók a Kárpát-medencében: a népvándorlástól az első ezredfordulóig.

– Az Árpád-házi királyok első évszázada.

– Zsidók a Magyar Királyságban: a szabolcsi zsinattól (1092) IV. Béla privilégiumáig (1251).

– Az utolsó Árpádoktól a Nagy Lajos-féle kiűzetésig (1360 körül).

– Visszatelepülés: a zsidó közösségek megszüllődése (1360/70–1480).

– A hanyatlás évtizedei, az újabb kiűzetés (1480/90–1541).

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
Ára: 5000 Ft